

«Κάθαρση εις Βάθος, χωρίς Χρονοδιάγραμμα» Σκέψεις πάνω στη Σύγχρονη Αντεγκληματική Πολιτική του Γιώργου Σωτηριάδη*

Διαβάζοντας κανείς το Φύλλο της Καθημερινής της Κυριακής (11.12.2005) δε θα μπορούσε να αγνοήσει την εκτεταμένη αρθρογραφία για τη διαφθορά στην Ελλάδα. Αυτή περιλάμβανε ένα ρεπορτάζ για τη διαφθορά στην ελληνική καθημερινότητα, μια ανάλυση στατιστικών στοιχείων καθώς και μια έκθεση της Διεθνούς Διαφάνειας (Transparency International) με δεδομένα για την έκταση της διαφθοράς σε διεθνές επίπεδο (άραγε προσπαθώντας να μας κάνει να νιώσουμε καλύτερα;). Το «αφιέρωμα» κορυφωνόταν με μια σχεδόν τετρασέλιδη συνέντευξη του Υπουργού Δικαιοσύνης, κ. Παπαληγούρα. Σε αυτήν ο κ. Υπουργός αναλύει τους άξονες της κυβερνητικής πολιτικής για την «πάταξη της διαφθοράς» δημιουργώντας υψηλές προσδοκίες: διακηρύττει «την αποφασιστικότητα για μια κάθαρση σε βάθος χωρίς χρονοδιάγραμμα», ενώ διαπιστώνει ταυτόχρονα ότι «το λαθρεμπόριο δικαίου ήταν μια πολυδαίδαλη επιχείρηση» (sic!).

Όταν λοιπόν διαβάζει κανείς όλα τα παραπάνω αναρωτιέται αν ξαφνικά το φαινόμενο της διαφθοράς έχει λάβει απειλητικές διαστάσεις, σε ποιους τομείς εντοπίζεται αυτό, ποιες είναι οι πιθανές αιτίες και ποια η

* Υπ. Διδάκτωρ
Πανεπιστημίου Humboldt
Βερολίνου, Δικηγόρος,
LL.M. στο Ελεύθερο
Πανεπιστήμιο Βερολίνου.

Κάθε φορά
που επιδιώκονται
αλλαγές στο
ποινικό δίκαιο
τίθεται επιτακτικά
το ζήτημα των
εξαρτήσεων της
δικαιοσύνης από
την εκάστοτε
εσωτερική πολιτική
κατάσταση.

ενδεδειγμένη αντιμετώπισή του.

Εισαγωγικά -και για να αποφευχθούν οι όποιες παρεξηγήσεις- θα πρέπει ν' αναφέρω ότι το παρόν κείμενο δεν αποσκοπεί σε μια ολοκληρωμένη παρουσίαση του φαινομένου από μια αμιγώς επιστημονική-εγκληματολογική σκοπιά. Η διαφθορά θα χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά ως ένα (το πιο πρόσφατο) παράδειγμα μιας προσπάθειας να σκιαγραφηθεί η άσκηση της σύγχρονης αντεγκληματικής πολιτικής. Έτσι κάθε φορά που επιδιώκονται αλλαγές στο ποινικό δίκαιο τίθεται επιτακτικά το ζήτημα των εξαρτήσεων της δικαιοσύνης από την εκάστοτε εσωτερική πολιτική κατάσταση. Αυτές οι εξαρτήσεις εξηγούν σε μεγάλο βαθμό την προσφυγή στο ποινικό δίκαιο. Οι παρακάτω σκέψεις προσβλέπουν λοιπόν στην αναζωογόνηση μιας γενικότερης συζήτησης για τις δυνατότητες του ποινικού δικαίου να αντιμετωπίζει δομικές ανωμαλίες στο πλαίσιο αντικοινωνικών συμπεριφορών, όπως είναι η δωροδοκία δικαστών.

Ας στραφούμε πάλι στο παράδειγμα της διαφθοράς. Ο κ. Υπουργός εξαίρει την μετατροπή της δωροδοκίας δικαστή από πλημμέλημα σε κακούργημα. Με άλλα λόγια κεντρικό σημείο της κάθαρσης σε κανονιστικό επίπεδο είναι η αύξηση του πλαισίου ποινής, ταυτόχρονα με την εντατικοποίηση των ελέγχων σε εκτελεστικό επίπεδο. Η απειλή υψηλότερων περιοριστικών της ελευθερίας ποινών αποτελεί για τον Υπουργό Δικαιοσύνης το κύριο συστατικό της συνταγής για την πάταξη της διαφθοράς στο δημόσιο τομέα. Σαφώς αυτή η «συνταγή» δεν είναι καινούρια. Πριν από λίγες εβδομάδες και μετά από αποκαλύψεις για την ενδεχόμενη συμμετοχή δικηγόρων σε παραδικαστικά κυκλώματα ακούστηκε πολλές φορές το αίτημα για αυστηρότερες ποινές και αναφορικά με το

ξέπλυμα βρώμικου χρήματος. Το ίδιο συμβαίνει κάθε φορά που μια αξιόποινη πράξη ή μια κατηγορία εγκλημάτων λαμβάνει για κάποιους λόγους σημαντικές διαστάσεις. Τέτοιοι λόγοι παραδείγματος χάριν είναι η αναγνωρισιμότητα του δράστη ή του θύματος, ο ειδικός τρόπος τέλεσης (όταν πρόκειται για εγκλήματα βίας), το ύψος της ζημίας που προκαλείται ή επαπειλείται σε εγκλήματα με οικονομικό περιεχόμενο κ.α.

Οι φωνές που απαιτούν αυστηρότερες ποινές καταλογίζονται στην κοινή γνώμη, στο λαό, στον «κόσμο», ο οποίος φαίνεται να εκφράζεται από έναν αριθμό δημοσιογράφων κυρίως των ηλεκτρονικών μέσων. Αυτοί οι δημοσιογράφοι απαγγέλλουν κατηγορίες και απευθύνουν αφορισμούς, ενώ παράλληλα με τις κρίσεις τους φαίνεται να αντικαθιστούν την επίσημη απονομή της δικαιοσύνης. Η επισήμανση των ανησυχητικών διαστάσεων του πολύπλευρου αυτού φαινομένου για τις σύγχρονες δημοκρατίες και η καυτηρίαση τέτοιων αντιδεοντολογικών πρακτικών θα αποτελούσε μάλλον κοινό τόπο. Ταυτόχρονα δεν πρέπει κανείς να παραγνωρίζει το γεγονός ότι οι δημοσιογράφοι ως φορείς της έμμεσης

Αυτοί οι
δημοσιογράφοι
απαγγέλλουν
κατηγορίες και
απευθύνουν
αφορισμούς,
ενώ παράλληλα
με τις κρίσεις
τους φαίνεται να
αντικαθιστούν την
επίσημη απονομή
της δικαιοσύνης.

Η εφαρμοσμένη
αντεγκληματική
πολιτική, όπως
παρουσιάζεται μέσα
από τις εκάστοτε
αλλαγές του
ποινικού δικαίου
και της ποινικής
δικονομίας, έχει
λίγα σημεία επαφής
με τις θεωρίες
περί ποινής, τις
εγκληματολογικές
θεωρίες και γενικά
τον επιστημονικό
λόγο περί
εγκλήματος.

εξουσίας που κατέχουν, ζητούν επιτακτικά για δικούς τους συγκεκριμένους λόγους αυστηρότερες ποινές και προβαίνουν σε έναν κακώς νοούμενο ακτιβισμό. Με αυτόν τον τρόπο μεταγγίζουν το φόβο της θυματοποίησης σε επιθυμία-ανάγκη για επιβολή ποινής (μήπως και εκδίκησης;) Η επιτυχία τους κρίνεται με βάση τους νόμους της αγοράς, οπότε και αυτοί προσανατολίζονται στη δημιουργία εντυπώσεων, στη δραματοποίηση γεγονότων και στην προσωποποίηση καταστάσεων, καθώς μόνο έτσι αποκτούν τα επιλεγμένα γεγονότα την αξία της είδησης.

Πρακτικές που συνιστούν υπέρβαση των θεσμικών ορίων και συχνά τυποποιούνται και σε ποινικούς κανόνες (όπως οι υποκλοπές) είναι σαφώς αποδοκιμαστές. Αυτό όμως που ξενίζει είναι η υιοθέτηση μη ορθολογιστικών προτύπων συμπεριφοράς από την επίσημη αντεγκληματική πολιτική, με την έννοια της πολιτικής εξουσίας, είτε αυτή είναι κυβέρνηση, είτε προσδοκά να γίνει στο μέλλον.

Τα πορίσματα της σύγχρονης ποινικής επιστήμης σε όλο το φάσμα της, από την ποινολογική έρευνα στον τομέα της εγκληματολογίας μέχρι την κοινωνιολογία του δικαίου και την κοινωνική ψυχολογία τονίζουν την αδυναμία των υψηλών ποινών να συμβάλλουν αποκλειστικά στη μείωση της εγκληματικότητας. Γιατί λοιπόν επιμένει η πολιτική εξουσία στην αύξησή τους; Γιατί δεν λαμβάνει υπόψη της τα αποτελέσματα σοβαρών ερευνών για την εγκληματικότητα, τις αιτίες της και τα διάφορα μοντέλα αντιμετώπισης που κατά καιρούς και τομείς έχουν ειδικότερα προταθεί; Έτσι παρατηρείται μια διάσταση μεταξύ της αντεγκληματικής πολιτικής *de lege ferenda*, όπως αυτή δηλαδή διατυπώνεται σε επιστημονικούς κύκλους, και της εφαρμοσμένης

αντεγκληματικής πολιτικής στην πράξη.

Αυτή η εφαρμοσμένη αντεγκληματική πολιτική, όπως παρουσιάζεται μέσα από τις εκάστοτε αλλαγές του ποινικού δικαίου και της ποινικής δικονομίας, έχει λίγα σημεία επαφής με τις θεωρίες περί ποινής, τις εγκληματολογικές θεωρίες και γενικά τον επιστημονικό λόγο περί εγκλήματος. Το φαινόμενο αυτό, το οποίο δε θα κρύψω ότι συχνά γεννάει ένα αίσθημα απογοήτευσης σε νέους επιστήμονες, ανάγεται σε μια σειρά από αιτίες ή για την ακρίβεια παράγοντες, οι οποίοι συχνά αλληλοκαλύπτονται.

Η νομοθετική πρωτοβουλία της κυβέρνησης για τη διαφθορά, η σύσταση ειδικών σωμάτων επιθεώρησης των δικαστών αλλά ακόμα και αυτή η ίδια η συνέντευξη του Υπουργού αποτελούν άσκηση αντεγκληματικής πολιτικής. Οι οποιεσδήποτε αναμορφώσεις του ποινικού δικαίου, στις οποίες προσβλέπει η αντεγκληματική πολιτική, αποτελούν με τη σειρά τους μέρος της άσκησης μιας εσωτερικής πολιτικής, με την έννοια μιας πολιτικής για τη βελτίωση των δομών του κράτους. Κάθε αναμόρφωση του ποινικού δικαίου προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιου ποινικού κανόνα που θεωρείται προβληματικός -ας πούμε για λόγους σχηματικούς κακός- και πρέπει για κάποιους λόγους (οι οποίοι δεν είναι πάντοτε το ίδιο σαφείς) να αντικατασταθεί από κάποιον άλλο ποινικό κανόνα, που να είναι καλός ή τουλάχιστον καλύτερος. Ακόμα και αν αγνοήσουμε τα προβλήματα που προκύπτουν από μια διστακτική (και τόσο ξεπερασμένη) θεώρηση ενός τόσο σύνθετου φαινομένου όπως το έγκλημα, τίθεται το έρωτημα: με ποια κριτήρια αποφασίζεται αν κάποιος κανόνας είναι κακός και πρέπει να αντικατασταθεί από κάποιον καλύτερο;

Κάθε

αναμόρφωση του
ποινικού δικαίου
προϋποθέτει την
ύπαρξη κάποιου
ποινικού κανόνα
που θεωρείται
προβληματικός.

Η απόφαση αυτή είναι ουσιαστικά μια συνάρτηση ενός συγκεκριμένου τρόπου άσκησης εσωτερικής πολιτικής. Στην εποχή της βαθμιαίας και σε πολλούς τομείς ήδη προαχθείσας ιδεατής κατάργησης συνόρων και στοιχείων συλλογικής ταυτότητας, αυτή η εσωτερική πολιτική είναι βέβαια στενά συνυφασμένη και με τον ευρωπαϊκό μας περίγυρο, το διεθνές περιβάλλον και τα συμφέροντα σε περιφερειακό επίπεδο. Παράλληλα με τους προαναφερθέντες «εξωγενείς» παράγοντες, η εσωτερική πολιτική, η οποία υπαγορεύει αλλαγές στην ποινική νομοθεσία, αποτελεί κατά κύριο λόγο κομματική πολιτική (όπως βέβαια και όλοι οι τομείς άσκησης πολιτικής). Η κομματική πολιτική με τη σειρά της υπαγορεύεται από συγκεκριμένες επιδιώξεις ενός κομματικού μορφώματος. Συχνά αυτό το κοινωνικό μόρφωμα αποσκοπεί στην επιβολή μιας συγκεκριμένης πολιτικής φιλοσοφίας, η οποία έχει μια ιδιαίτερη μετάφραση στον τομέα του ποινικού δικαίου. Κάποτε η κομματική πολιτική (καθώς και αυτή με τη σειρά της αποτελεί μια συνισταμένη αντίρροπων θέσεων) δεν είναι αναγκαστικά απόρροια μιας γενικότερης πολιτικής φιλοσοφίας αλλά χαρακτηρίζεται από μια σύγχυση, μια αμηχανία και τελικά από μια αδυναμία να διατυπώσει στόχους και να εντοπίσει τα αντίστοιχα μέσα για την επίτευξή τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις παρατηρείται μια επαμφοτερίζουσα -σε πολλά σημεία αντιφατική- κομματική και άρα και αντεγκληματική πολιτική.

Πολλές φορές αυτή η αντεγκληματική πολιτική κάνει χρήση και επιστημονικών πορισμάτων. Τα εν λόγω πορίσματα ορισμένες φορές είναι αποτελέσματα ερευνών που έχουν δρομολογηθεί και έχουν χρηματοδοτηθεί από το κράτος. Σε αυτή την περίπτωση γεννιούνται εύλογες αμφιβολίες για την ορθότητα και

εγκυρότητά τους. Η επιλογή συγκεκριμένων θεμάτων έρευνας σε συγκεκριμένο χρόνο με συγκεκριμένες μεθόδους μπορεί να οδηγήσει ή για την ακρίβεια να χειραγωγήσει την έρευνα αυτή σε ηθελημένα αποτελέσματα. Σε περιπτώσεις που η έρευνα είναι από την αρχή ανεξάρτητη και τα αποτελέσματά της έγκυρα, εξαρτάται από το ποιες έρευνες, ποια διακριβωμένα αποτελέσματα θα χρησιμοποιήσει η εσωτερική-χρωματισμένη πολιτικά αντεγκληματική πολιτική από το σύνολο τους ώστε να νομιμοποιήσει και να θεμελιώσει με έναν μανδύα επιστημοσύνης τις επιδιωκόμενες, ήδη δρομολογημένες αλλαγές του ποινικού δικαίου.

Ταυτόχρονα η υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης αντεγκληματικής πολιτικής ανάγεται στις εξαρτήσεις της πολιτικής εξουσίας από το κομματικό της κοινό. Αυτό συμβαίνει γιατί η πολιτική εξουσία αποσκοπεί μακροπρόθεσμα στη διατήρηση της και μέσο προς τούτο αποτελεί η ικανοποίηση του κομματικού-πολιτικού της κοινού.

Άρα η πολιτική εξουσία είναι τρόπον τινά αναγκασμένη να προωθήσει και τις αντίστοιχες επιλογές, οι οποίες είτε υποθετικά ανταποκρίνονται στις προσδοκίες αυτού του κοινού είτε όντως ταυτίζονται με τις εκπεφρασμένες του επιδιώξεις. Άσχετα όμως με τους όποιους ιδεολογικούς χρωματισμούς, η αύξηση των ποινών και συνεπώς η αυστηροποίηση της ποινικής καταστολής αποτελεί ένα στερεότυπο, το οποίο είναι διάχυτο στον πληθυσμό. Ο φόβος του εγκλήματος, η ανάγκη τιμώρησης και μέσω αυτής ο διαχωρισμός μας από τους άλλους και οι ποικίλοι λόγοι που οδηγούν σε αυτή τη σχεδόν ενστικτώδη στάση του πληθυσμού δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Γεγονός παραμένει ότι με

Κεντρικό ρόλο
σκηνοθέτη
αναλαμβάνουν
συχνά τα μέσα
ενημέρωσης,
τα οποία δημι-
ουργούν ένα
σενάριο και
αναθέτουν
στην πολιτική
συγκεκριμένους
ρόλους.

Με νέες
αυστηρότερες
ποινές, με την
τυποποίηση
νέων αξιόποινων
συμπεριφορών
αποσιωπάται η
περιορισμένη
δυνατότητα του
δικαίου γενικά
αλλά και του
ποινικού δικαίου
ειδικότερα να
δώσει λύσεις σε
προβλήματα...

αυτόν τον τρόπο η εσωτερική πολιτική ικανοποιεί τις επιθυμίες του κοινού της. Έτσι η πολιτική εξουσία θέλει να δώσει το μήνυμα ότι «είναι εκεί» και διατηρεί τον έλεγχο της κατάστασης. Άλλωστε η νομοθέτηση υψηλότερων ποινών και γενικότερα η εντατικοποίηση της ποινικής καταστολής θεωρείται όχι σπάνια τεκμήριο δραστηριοποίησης της πολιτικής εξουσίας.

Πολλές φορές επιδιώκεται με αυτόν τον τρόπο να αποσπαστεί η προσοχή του κοινού αυτού από άλλα σημαντικά προβλήματα. Κεντρικό ρόλο σκηνοθέτη αναλαμβάνουν συχνά τα μέσα ενημέρωσης, τα οποία δημιουργούν ένα σενάριο και αναθέτουν στην πολιτική συγκεκριμένους ρόλους. Έπειτα περιμένουν να δουν την ερμηνεία του σεναρίου. Ανάλογα με τις σκοπιμότητες, οι οποίες σε τελευταία ανάλυση είναι πάντα οικονομικής υφής, τα μέσα είτε στιγματίζουν την ανεπάρκεια των ερμηνευτών είτε επιβραβεύουν την άψογη απόδοση του έργου. Μόνο η σκηνοθεσία μένει στο απυρόβλητο.

Ένα είναι όμως σίγουρο: με νέες, αυστηρότερες ποινές, με την τυποποίηση νέων αξιόποινων συμπεριφορών αποσιωπάται η περιορισμένη δυνατότητα του δικαίου γενικά αλλά και του ποινικού δικαίου ειδικότερα να δώσει λύσεις σε προβλήματα, των οποίων οι αιτίες ανάγονται σε μεγάλο βαθμό σε συγκεκριμένα κοινωνικά δεδομένα. Το ποινικό δίκαιο αποπειράται να αντιμετωπίσει αξιόποινες συμπεριφορές. Αυτές συνιστούν προσβολές έννομων αγαθών, τα οποία σε μια δικαιοκρατούμενη κοινωνία έχουν αναγνωριστεί ως άξια προστασίας. Το ποινικό δίκαιο όμως εξ ορισμού δεν ασχολείται με τις βαθύτερες αιτίες αυτών των συμπεριφορών από κοινωνικές ομάδες σε ένα γενικότερο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο. Όχι άδικα λοιπόν έχει λεχθεί ότι η

καλύτερη αντεγκληματική πολιτική είναι μια κοινωνική πολιτική, η οποία αποδεικνύεται συνεπής στις υποχρεώσεις του κοινωνικού κράτους. Αυτή η κοινωνική πολιτική θα στόχευε σε βιώσιμες λύσεις, οι οποίες θα αντιμετώπιζαν τις αιτίες των φαινομένων και θα προσέβλεπαν σε μια περισσότερο ισορροπημένη διαμόρφωση κοινωνικών όρων συμβίωσης.

Αντίθετα μια αντεγκληματική πολιτική γυμνή από κάθε ευρύτερο κοινωνικό προσανατολισμό δρα μόνο πυροσβεστικά και αποτελεί απλώς ανακλαστική αντίδραση συγκεκριμένων εξωτερικευμένων αντιδράσεων. Και αυτό όχι πάντα, αν λάβει κανείς υπόψη του τις πρακτικές αδυναμίες του σύγχρονου ποινικού «οπλοστασίου» να πραγματώσει τις λειτουργίες που του έχουν ανατεθεί. Η απόδειξη αυτής της αδυναμίας από τη σωφρονιστική επιστήμη καθώς και από τα ποσοστά υποτροπών νομίζω ότι συνιστά σήμερα κοινό τόπο.

Κάπως έτσι διαγράφεται ο σύγχρονος χαρακτήρας της αντεγκληματικής πολιτικής, μολονότι μία σφαιρική πολιτική για το έγκλημα, για το ποινικό δίκαιο αλλά και την εκτέλεση των ποινών ήταν ανέκαθεν απαραίτητη. Δυστυχώς όμως η πολιτική υπόκειται σε διάφορες στρεβλώσεις μέχρι να φτάσει να γίνει εκπεφρασμένη πολιτική βούληση. Πολλές φορές στερείται της απαιτούμενης ορθολογικότητας ή αναλογίας μέσου και σκοπού. Άλλες φορές πάλι τίθεται σε λειτουργία για να εξυπηρετήσει ξένους με την ουσία της σκοπούς: οικονομικά συμφέροντα, πολιτικές ή και μικροκομματικές επιδιώξεις κ.α.

Ωστόσο πρέπει δυστυχώς να γίνει κατανοητό ότι το διαρκές αίτημα ενάσκησης μιας αντικειμενικής-«εξορθολογισμένης» αντεγκληματικής πολιτικής, η οποία θα θεμελιώνει τις κρίσεις και επιλογές της σε επιστημονικά

Το διαρκές
αίτημα
ενάσκησης μιας
αντικειμενικής-
«εξορθολογισμέ-
νης» αντεγκλημα-
τικής πολιτικής,
η οποία θα
θεμελιώνει
τις κρίσεις και
επιλογές της σε
επιστημονικά
συμπεράσματα,
στερείται επί
του παρόντος
ρεαλιστικής
προοπτικής.

συμπεράσματα, στερείται επί του παρόντος ρεαλιστικής προοπτικής. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η εξάρτηση της πολιτικής εξουσίας, από διάφορους παράγοντες οφείλεται σε εγγενείς αδυναμίες που εμφανίζονται κατά την άσκησή της.

Γ' αυτό και απαιτείται από εμάς τουλάχιστον σε πρώτο στάδιο μια κριτική ματιά σε κάθε δραστηριότητα της αντεγκληματικής πολιτικής. Η συνειδητοποίηση των πολιτικών εξαρτήσεων αποτελεί μεγάλο κέρδος για την κατανόηση των επιλογών της πολιτικής εξουσίας και αναντίλεκτα μια καλή αρχή.

Προτεινόμενη Βιβλιογραφία για εμβάθυνση

- *Naucke Wolfgang, „Entwicklungen der Allgemeinen Politik und der Zusammenhang dieser Politik mit der Reform des Strafrechts“, in: Winfried Hassemer (Hrsg.) Strafrechtspolitik, 1987*

- *Hoffmann-Riem Wolfgang, „Kriminalpolitik ist Gesellschaftspolitik“ suhrkamp 2000*

1. Ως προς την καταλληλότητα των ποινών για την επίτευξη των επιδιωκόμενων σκοπών.

2. Ως προς την επίδραση, την οποία ασκούν οι οποιοσδήποτε απαγορευτικές νόρμες στα άτομα.

3. Η χρήση της λέξης «μείωση» προτιμάται από τη χλιοχρησιμοποιημένη «καταπολέμηση», η οποία περιέχει ετυμολογικά τον όρο πόλεμος και άρα υπονοεί a priori -χωρίς την απαραίτητη επιστημονική θεμελίωση- την θεώρηση της εγκληματικότητας ως ενός οιοσδήποτε πολέμου και του ποινικού δικαίου ως ενός όπλου.

4. Όπως συνηθίζεται να ονομάζεται τα τελευταία χρόνια κάθε αλλαγή του.

5. Ο συγκεκριμένος όρος χρησιμοποιείται χάριν απλούστευσης.

6. Το γεγονός αυτό δεν κρίνεται επιλήψιμο, καθώς η διεκδίκηση εξουσίας με δημοκρατικά μέσα αποτελεί καθόλα θεμιτό σκοπό. Επιλήψιμη γίνεται αυτή η επιδίωξη, όταν προς επίτευξή της επιστρατεύονται οποιαδήποτε μέσα.